

КИЇВСЬКЕ ХРИСТІАНСТВО KYIVAN CHRISTIANITY

Львівська Медієвістична

Том VI

Навчально-дослідна програма
«КИЇВСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО ТА УНІЙНА ТРАДИЦІЯ»

«ЛЬВІВСЬКА МЕДІЄВІСТИКА»

Випуск 5

Львівський національний університет
імені Івана Франка

Український Католицький Університет
Гуманітарний факультет
Філософсько-богословський факультет

З благословення

Глави Української Греко-Католицької Церкви
Блаженнішого Святослава Шевчука

Видання здійснюється
у рамках публічного проекту
«Соборна Україна та Київська традиція»
за жертовної підтримки
українських меценатів

**КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН
СТАВРОВЕЦЬКИЙ –
ПРОПОВІДНИК СЛОВА БОЖОГО**

Упорядкування
Богдани Криси, Дарії Сироїд

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Львів 2017

УДК 821.161.2-1.09:[27-335"16"К.Транквіліон-Ставровецький](06)
К 431

Рецензенти: д-р габ., докт. наук з богослов'я *Марія Горяча*,
канд. істор. наук *Василь Кметь*, член-кор. НАН України *Микола Сулима*

Рекомендовано до друку рішеннями Вчених рад
Гуманітарного факультету Українського католицького університету
(протокол № 10 від 30.12.2014) та
Вченої ради Філологічного факультету Львівського національного
університету імені Івана Франка (протокол № 8 від 20.04.2017)

- К 431 Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого / Упоряд. Богдана Криси, Дарії Сироїд. – Львів: Видавництво УКУ, 2017. – 328 с. – (Серія «Київське християнство», т. 6; Серія «Львівська медієвістика», вип. 5).
ISBN 978-966-2778-82-3

Збірник статей присвячений богословській, духовній і літературній спадщині видатного монаха-богослова, видавця, проповідника й письменника о. Кирила Транквіліона Ставровецького (†1646), однієї з найпомітніших постатей доби культурно-релігійного оновлення в Україні I пол. XVII ст. У міждисциплінарному ключі та в ширшому порівняльному контексті доби раннього бароко, науковці з Німеччини, Польщі й України представляють сучасні дослідницькі підходи до «прочитання» інтелектуального портрету «проповідника слова Божого». Особлива увага авторів зосереджена на таких працях Ставровецького, як *Зерцало богословії* (1618), *Євангеліє учительне* (1619) і *Перло многоцінне* (1646). В основу збірника покладено доповіді, виголошені під час Міжнародної наукової конференції *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого* (Львів – Унів, 23–25 квітня 2015 р.)

- К 431 Kyrylo Tranquillion-Stavrovetsky – the Preacher of the God's Word // Ed. Bohdana Krysa, Dariya Syroyid. – Lviv: UCU Press, 2017. – 328 pp. – (Series "Kyivan Christianity", vol. 6; Series "Lvivska medievistyka", 5).
ISBN 978-966-2778-82-3

This is a collection of articles that explore theological, spiritual and literary heritage of Kyrylo Tranquillion Stavrovetsky (†1646), a distinguished monastic theologian, preacher, writer and publisher. As one of the most prominent representatives of the ecclesiastical and cultural revival in the 17th c. Ukraine, Stavrovetsky made a lasting impact on theology, literature and practical Church life of the epoch. In this volume, scholars from Germany, Poland and Ukraine using interdisciplinary and comparative approach make an attempt to situate this famous 'preacher of the Word of God' in the broader context of the early Baroque period and draw his intellectual portrait. Contributors focus their research mainly on such works of Stavrovetsky as *Mirror of Theology* [Perlo Mnohotsinnoye] (1618), *Didactic Gospel* [Uchytelnoye Yevanheliye] (1619), and *The Priceless Perl* [Perlo Mnohotsinnoye] (1646). The articles included in this volume were delivered during the international conference under the same title held at the Ukrainian Catholic University (Lviv) and the Monastery of Univ, April 23–25 2015.

Титульна сторінка першого видання Євангелія учительного Кирила Транквіліона Ставровецького (Рохманів, 1619)

ЗМІСТ

Передмова	9
Київська митрополія і руське культурно-релігійне оновлення останньої чверти XVI – початку XVII століття	11
<i>Ігор Скочиляс</i>	
Феномен Ставровецького	27
<i>Леонід Ушкалов</i>	
Suryl Trankwillion Stawrowiecki w dialogu z Europą	54
<i>Marzanna Kuczyńska</i>	
Рукописні джерела про життя і діяльність Кирила Транквіліона Ставровецького у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника	78
<i>Марія Кольбух</i>	
Проблема авторства в Кирила Транквіліона Ставровецького	94
<i>Богдана Крива</i>	
Агіологія Кирила Транквіліона Ставровецького	114
<i>Дарія Сироїд</i>	
Традиційні теми повчань для священників у <i>Євангелії учительному</i> Кирила Транквіліона Ставровецького – континуація і зміна	125
<i>Аліція З. Новак</i>	
До есхатологічної проблематики у творах Кирила Транквіліона Ставровецького	143
<i>Тарас Шманько</i>	
Тема покаєння в <i>Євангелії учительному</i> та в <i>Зерцалі богословії</i> Кирила Транквіліона Ставровецького	159
<i>о. Олег Чупа</i>	
Амбівалентність хреста: концепт двох любовей у пасійній проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького	170
<i>Ольга Максимчук</i>	

Пасії Кирила Транквіліона Ставровецького, Йоанікія Волковича й Андрія Скульського: синтез традицій	182
<i>Тетяна Трофименко</i>	
Погребові казання українських проповідників XVII століття.	197
<i>Олена Матушек</i>	
<i>Перло</i> багатоцінне Кирила Транквіліона Ставровецького як феномен української барокової релігійної культури	209
<i>Архiepиcкoп Ігор Ісіченко</i>	
Машкара співця <i>Пісні вдячної при банькетах панських</i>	224
<i>Назар Федорак</i>	
Мова творів Кирила Транквіліона Ставровецького	233
<i>Тетяна Висоцька</i>	
Бог і Його творіння в Кирила Транквіліона	242
<i>Гартмут Трунте</i>	

Агіологія Кирила Транквіліона Ставровецького

Дарія СИРОЇД

Статтю присвячено своєрідній агіології – вченню про святих, – яку Кирило Транквіліон Ставровецький розгортав у своїх трьох книгах. Серед них особливе місце займає *Євангеліє учительне*, де загальну прославу святих ликів (мучеників, преподобних, богословців та ін.) поєднано зі згадками про конкретних святих і окремими прикладами з їхнього життя. Зроблено спробу простежити і пояснити основні тенденції вибору імен святих і наративні особливості розповідей про них.

Ключові слова: агіологія, агіографія, святи, гомілетика, гимнографія, аналогія, старозавітні праведники.

Про святих Кирило Транквіліон Ставровецький писав у всіх своїх трьох творах, вибираючи різні форми, залежно від жанру та призначення твору, і розгортаючи свою, як виглядає, єдину концепцію святости. Це стало основною причиною появи слова «агіологія» в назві цієї статті: щоби відмежуватися від поняття агіографія¹, що має своє усталене термінологічне значення (а Ставровецький – не агіограф) і щоб акцентувати на цілісності Кирилових поглядів на святість, яка дає підставу бачити в них певне вчення.

Ведучи мову про святість і про святих, Кирило Транквіліон перебував у загальнохристиянській традиції розуміння і тлумачення. Водночас відсутність прямих чи непрямих аналогій із іншими близькими до нього в часі авторами показує його як того, хто переосмислював традицію, повертаючись до її витоків і знов їх актуалізуючи. Питання джерел Ставровецького, незважаючи на дослідження Сергія Маслова, Гартмунта Н. Трунте чи

¹ Слово «агіографія» тут ужито в його прямому значенні: розповіді про святих; синонімічний термін в українській мові – «житійна література». За винятком новогрецької мови, де *αἰογραφία* означає іконопис, а *αἰολογία* – літературні розповіді про святих, термін «агіографія» на позначення жанру літератури є загальним в європейських мовах (англ. *hagiography*, нім. *Hagiographie* тощо).

Мажанни Кучинської, залишається відкритим. Також і негативний вислід спроб знайти «щось подібне» при написання цієї статті не завершує цього процесу і не дає підстав для якихось обґрунтованих висновків чи узагальнень. Тут радше йтиметься про формулювання питань і гіпотез, які, можливо, надалі знайдуть свої спростування чи підтвердження.

Отож, починаючи зі *Зерцала богословії*, Кирило послідовно вибудовував своє тлумачення святости, відштовхуючись від призначення людини (див. розділ 13 – про малий світ), бо ж створив її Бог «на образъ и подобенство славы своеї»², обдарувавши її на землі всілякими дарами, але і приготувавши їй місце «больше сихъ», сповнене краси та багатства, і зробив це ще «предъ заложенамъ свѣта». «Пізнай себе», каже Ставровецький, «познай... свою честь и зацность оуруженя твоего»³ і втікай «въ предѣлы свѣта и свободнаго и мирнаго царства Христова»⁴. Святі – це ті, що гідно здолали випробування земного життя й «зі світу видимого вийшли в інший вік... де тріумфують після виграної битви»⁵. Власне, вони є Церквою, Сіоном⁶.

Кирило розповідає історію святости на землі як історію боротьби Церкви з дияволом⁷, називаючи три її основні етапи. Спершу диявол воює муками і переслідуваннями – Церква перемагає через апостолів і мучеників, котрі «кръви свои дасте и небеса наслѣдовасте»⁸. Далі диявол заганяє Церкву переслідуваннями в пустелю. Він діє через нечестивих правителів: Нерона, Доміціяна, Трояна, Деція, Діоклетіяна, Юліяна Відступника. Та Церква перемагає завдяки трудолюбцям-пустинникам. Тоді диявол воює ересями, через еретиків, котрі воду пили «с тои рѣки бѣсовської»⁹, але їх перемагають богослови, Вчителі Вселенські. Власне, святі – це й військо Царя Небесного. Йдучи за біблійною та отцівською традицією, Ставровецький використовував мілітарні образи дуже широко і не покинув цього також у *Перлі многоцінному*¹⁰:

² Кирило Транквіліон Ставровецький. *Зерцало богословіи*. Почаїв 1618, арк. 24 зв. (глава 13).

³ Там само, арк. 24 зв.

⁴ Там само, арк. 25 зв.

⁵ Там само, арк. 45 зв.

⁶ Див.: «Про святий Сіон», глава 21.

⁷ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Зерцало богословіи*, глава 27.

⁸ Там само, арк. 45 зв.

⁹ Там само, арк. 60 зв.

¹⁰ Cyrillus Tranquillus Stavroveckij. *Perlo Mnohocěnnoje (Černěhov 1646)*. Köln – Wien – Böhlau [= Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven, т. 22], т. 1: *Text / упоряд. і комент. Н. Trunte*, 1984, с. 229.

Душѣ то святихъ суть в небѣ новимъ Єрусалимомъ, патріаршескіи, пророцкіи, апостолскіи, и мучениковъ святих, дѣвственниковъ, пустынножителєй, и всѣхъ святихъ; угодниковъ Божіихъ праведныхъ. яко о тимъ ознаймиль Духъ Святыи; през уста Івана святого (Од. 19, 14), же то естъ войско; и обозъ царя Небесного; которыи воевали на земли; съ дѣволи: и прелестю міра сего, и тыи то воінове святии; звѣтжали дѣвола и власти его темныи. А сами по трудехъ своихъ; уступили на покой Небесныи, и то естъ любимое мѣсто; и войско царя аггелского.

Потрібні святі й для того, щоб інші – звичайні грішні люди – мали надію на спасіння. Бо ж згадування про їхнє життя приводить грішників до каяття, лінивих робить жвавими¹¹, трудолюбців – стараннішими¹², та і їхній приклад й іншим помагає стати святими, бо багато святих виступає на прикладі святих попередників.

Похвали апостолам, мученикам, святителям-богословцям і дівственникам, ліки пустинникам і чесноінокуючим у *Перлі многоцінному* (далі – *ПМ*) повторюють, розгортають чи редукують ту концепцію святости, яку виклав Кирило в *Зерцалі*. Так само пояснення четвертих воріт у «Перлі» (про прикликання праведних і коронацію святих) виповнює есхатологічний аспект цієї концепції.

У Кириловому *Євангелії учительному* (далі – *ЄУ*) святість персоналізовано в конкретних особах, вона обростає прикладами й історіями, наскільки це дозволяє проповідницька традиція, варто наголосити – ширша, ніж лише традиція учительних Євангелій. Власне, й учительні Євангелія як збірники проповідей (казань) на неділі та свята Господнього і Богородичного циклів – мали її вже на руських землях. Її було принесено через переклад на межі XIV–XV ст. *ЄУ*, приписуваного патріярхові Калісту¹³. Книгу поширювали в рукописних збірниках, а з 1596 року вона мала кілька різних видань¹⁴. Починаючи з II пол. XVI ст., з'являються рукописні збірники проповідей, які структурно нагадують *ЄУ* псевдо-Каліста (книга ділиться на дві частини: на недільні Євангелія та Господські празники рухомі, починаючи від Неділі митаря і фарисея, і на празники Господські та святих угодників

¹¹ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Зерцало богословіи*, арк. 75.

¹² Повчання на неділю М'ясопусну // Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє* / пер. з ц.-сл. Б. Криса, Д. Сироїд, Т. Трофименко. Львів 2014, с. 55.

¹³ Див. Г. Чуба. Рукописні учительні Євангелія в історії українського проповідництва // її ж. *Українські рукописні учительні Євангелія: Дослідження, каталог, описи*. Київ – Львів 2011, с. 5; D. Frick. [Introduction] Meletij Smotryckyj's Ruthenian Homiliary Gospel of 1616 // *The jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj* [=Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Text, т. 2]. Cambridge (Mass.) 1987, с. ix–x.

¹⁴ Г. Чуба. Рукописні учительні Євангелія в історії українського проповідництва, с. 6.

Божих нерухомі, від початку церковного року), та водночас мають чимало відмінностей. Чи, за словами Івана Франка, «майже ні одна копія не передає докладно оригіналу»¹⁵. Опис, поданий у каталозі Галини Чуби, засвідчує якраз і подібність, коли йдеться про загальну структуру, і неподібність, вільність щодо наповнення окремих структурних частин.

Очевидно, що у ЄУ Кирила Транквіліона можна знайти впливи різних проповідницьких традицій. І, якщо говорити про один сегмент – проповіді про святих, – то Кирилів збірник найменше нагадує збірник псевдо-Каліста.

То як же згадано про святих в учительних Євангеліях? У перекладах ЄУ псевдо-Каліста (напр., виданих у Заблудові (1569), у Вільні (1600), у Крилосі (1606)¹⁶ є проповіді, присвячені святим Димитрієві, Космі та Дем'яну, Йоанові Златоустому (в усіх трьох); Василю Великому та Георгієві (Заблудів, Крилос), Костянтину й Олені (Заблудів). У перекладі ЄУ Мелетія Смотрицького¹⁷ перелік подібний, але нема проповіді на пам'ять святого Георгія. Першого дня січня бачимо похвалу Василю Великому¹⁸. Наприкінці другої частини є також проповідь, яку рекомендовано читати на празник Святих ісповідників. Але, попри таку конкретизацію в назві, у самих проповідях, фактично, нема згадки про святих, не кажучи вже про приклади з їхнього життя; переважно це лише тлумачення відповідного євангельського читання.

Інша ситуація з рукописними учительними Євангеліями. Опис, поданий у книзі Г. Чуби, демонструє не лише розмаїття тем-посвят, але також і форм проповідей, присвячених святим, зокрема серед «читань, не пов'язаних з церковним календарем». За спостереженням дослідниці, це явище характерне для пізніших рукописних списків ЄУ¹⁹. У каталозі є понад 10 учительних Євангелій, починаючи з кін. XVI ст., зі загальними проповідями святим: апостолам, мученикам, преподобним жонам, отцям, святителям, юродивим²⁰. Ще більше прикладів у цьому каталозі стосуються пошанування окремих святих із наведенням їхніх коротких житій і чудес. Серед їхніх імен насамперед ті, що й у друкованих Євангеліях,

¹⁵ І. Франко. Карпаторуське письменство XVI–XVII вв. // його ж. *Твори*: У 50-ти т., т. 32. Київ 1981, с. 212.

¹⁶ Огляд здійснено на основі стародруків, які зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника.

¹⁷ Див.: *The jevanhelije ucytelnoje of Meletij Smotryc'kyj*, т. 2. 1987.

¹⁸ Там само, арк. СОА, с. 471.

¹⁹ Г. Чуба. Рукописні учительні Євангелія в історії українського проповідництва, с. 22.

²⁰ Там само, с. 191.

тобто Георгій-Юрій, Димитрій, але часто фігурують і св. Онуфрій, св. Варвара, св. Сава та багато інших.

У ЄУ Ставровецького конкретних посвят не багато: повчання на пам'ять Стефана Архидиякона, Юрія-Георгія та верховних апостолів Петра і Павла, пророка Іллі. До традиції «калістових» учительних Євангелій Кирило найближчий у повчанні на пам'ять великомученика Юрія, бо пропонує використовувати це повчання і для інших святих мучеників – «якщо прилучиться їм це Євангеліє»²¹. Згадка про святого Юрія є радше похвалою, що годиться і для інших мучеників, адже навіть конкретизація часу мучеництва через називання «нечестивого ідолопоклонника і ката Диоклетіяна»²² годиться і для чималої когорти інших святих, як, зрештою, і порівняння Юрія зі старозавітним Мойсеєм. Таке порівняння є дуже важливим у Кириловій «агіології», і до нього повернемося пізніше.

Водночас, навіть якщо не брати до уваги біблійних святих (апостолів, євангелістів чи старозавітних праведників і пророків), котрих щедро згадує автор упродовж цілої книги, святим присвячено низку проповідей на початку другої частини ЄУ. Це – *Повчання на пам'ять всіх преподобних, Про похвалу святих і преподобних Христових, Повчання на пам'ять преподобних жінок і мучениць, Повчання на пам'ять святих отців єрархів, пастирів і учителів вселенських*. Тож слушним виглядає спостереження Мажанни Кучинської, яка помітила у проповідях Кирила вплив не лише західних постил, але також і рукописних збірників проповідей, поширених у той час²³. При тому, хоча Кирилові читання і є найближчими до тої «пізньої» та «рукописної» традиції згадування святих, але манера, в якій він це робив, скеровує читача до святоотцівських гомілетичних практик, до їхнього способу ілюстрування повчань прикладами зі життя святих. Власне, і це як загальну тенденцію Кирилових проповідей наголошує М. Кучинська²⁴.

У Кирила є помітною і, фактично, гимнографічна традиція у способі прославляння святих: в їхньому метафоричному називанні, в розгортанні цих метафор, що об'єднує ЄУ з двома іншими Кириловими творами. Водночас Кирило є послідовним носієм іще однієї ранньохристиянської традиції – прославляння через аналогію зі старозавітними праведниками та пророками, визначаючи масштаб і міру кожного зі святих у спосіб «такий, як».

²¹ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 605

²² Там само, с. 608.

²³ М. Kuczyńska. *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna*. Szczecin 2004, с. 32+127. Див. також статтю М. Кучинської в цьому збірнику.

²⁴ М. Kuczyńska. *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej*, с. 26, 32, 34.

Отже, Ставровецький «класифікував» святих за служінням, називаючи після кожного кілька імен, вибір яких не завжди вдається пояснити. Кожен зі святих отримав свої характеристики, переважно у трьох площинах, уже окреслених вище: метафорично-поетичні (власне, ті, які тут умовно називаємо гимнографічними), події – через згадування окремих епізодів із життя, і типологічні – через порівняння з кимось зі старозавітних праведників. Найяскравішим зразком такої прослави святого є Кирилове *Повчання на пам'ять святого первомученика Стефана Архидиякона*, де кожен із цих елементів розгорнуто і довершено, а надто цей останній: життя і мучеництво Стефана передано через порівняння зі старозавітними Ісусом Навином і Давидом, а його входження на «лоно Авраамове» зображено за аналогією до Авеля: «І як Авель праведний, перший з роду земного у Вишньому Єрусалимі громадянин, так і Стефан святий – первомученик, другий після нього, з роду християнського громадянин небесного Єрусалиму»²⁵.

Святі преподобні

Серед преподобних отців згадано святих стовпників, котрих Кирило називає великомучениками, і пустельників. Об'єднуючи їх по двоє чи по троє, Ставровецький добирає їм імення, як-от «знаменіє страшное бѣсѡвскимъ силамъ» чи «дуга средѣ облак», що, крім усього, визначає їхнє місце у християнському світі. Віднайдення спорідненого праведника у Старому Завіті демонструє єдність світу:

	Імена святих	Похвала	Старозавітні праведники
Стовпники-великомученики	Симеон Даніїл Аліпій (Олімпій)	«Знамення страшне бісівським силам; на стовпі стоячи, як веселка посеред хмар, зрошували росу зцілення всім, хто приходив до них, і пророцтва дар прийняли з благодати Вишнього – сповіщати прийдешне»	Енох – «вони бо угодили Господові добровільним стражданням, як колись Енох, тому переставив їх Бог, аби не бачили вічної смерти» ²⁶

Пустельників Ставровецький називає одинадцятьох. Перша пара об'єднує Павла Тивейського та Євтимія Великого, тому що «пустиню полюбили, від гріховного життя втекли, у горах намети свої поставили і завжди, вдень і вночі, на безмов'ї Богові служили, розутішеними душами, як Ной, врятувавшись від потопу геєнського з учнями і синами

²⁵ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 563.

своїми. Чи не їм ангели Божі служили, подаючи їм їжу рукою своєю, і ворони, як Іллю, колись годували, і примноження хліба і олії їх очі бачили». Позірно подібности поміж Павлом Тивійським (пам'ять 15 січня), першим анахоретом, котрий подвиг свій склав у єгипетській пустині, та Євтимієм Великим, засновником монастирів у палестинській пустині, не багато, бо один із них – самітник, а другий дбав про життя у спільноті. Обидва мали послідовників: Павло – Антонія Великого, а Євтимій – Саву Освяченого, про яких тут Кирило не згадав. Їхня подібність, власне, сходиться у двох старозавітних іменах: Ноя, який урятував себе та своїх «учнів і синів» та Іллі, якого ворони в пустелі годували.

Далі Кирило назвав трійцю пустельників, світил єгипетських: «святого Антонія, багатотерпеливого Онуфрія та ясновидного Макарія», актуалізуючи їхню дію тут і тепер, бо «чи вони не світять нині славою Церкві понад денницю уночі»²⁶. Їхня спільність у тому, що принесли тіла та душі свої як богоприємну жертву Богові – так, як Авель і Авраам. Аналогія поміж Авраамом і Антонієм має ще два сюжети: Авраам – отець багатьох народів, Антоній – наставник і отець багатьох ченців; Авраам переміг царів Кедорлаомерових (Бут. 14, 17), Антоній переміг темні власті.

Онуфрій порівнюється з Ісааком. Ця аналогія, очевидно, спирається на легендарну історію про народження та дитинство святого Онуфрія, згідно з якою батько Онуфрія був перським царем і правив на межі II і III ст. Він приніс своє дитя, Онуфрія, на спалення, проте не як старозавітний Авраам – жертву Богові, а як людина, збурена людськими домислами та наклепами, що дитина – не його. Бог урятував дитину з вогню й у видінні звелів батькові віднести сина в пустелю²⁷. Ставровецький «коротке житіє» Онуфрія вмістив у такі слова: «Боровся нагим тілом проти спеки денної і холоду нічного, умертвлюючи пристрасті і бажання гріха, тому ж перед часом прийняв нетління». І той, хто в пустелі зі звірами жив, тепер із ангелами ликує. Макарій – «непохитний стовп терпіння, високолетний орел, істинного богомислення учитель» – не має окремого порівняння зі старозавітними праведниками. Його життєпис зосереджено навколо трьох днів мисленної боротьби та перемоги над «зздрісним ворогом».

²⁶ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 475.

²⁷ Кирило Транквіліон не пояснив і не розгорнув цього порівняння, що може свідчити про загальну обізнаність із цим онуфрійським сюжетом. Водночас пізніше свт. Димитрій Туптало, який умістив цей текст у своїх «Четирьох Мінеях» (у сучасному виданні – Том X, 12 червня), ствердив, що саме ця легенда не була відома у слов'янському перекладі, тому йому довелося перекладати з «інших мов». Отже, питання про те, що стало джерелом для Кирила, як і про те, наскільки це джерело було відомим і на яких територіях, залишається відкритим.

Єфрем Сирин і Яків Персянин – наступна пара пустельників – викликають чи не найбільше запитань. Якщо присутність Єфрема Сирина легко пояснити як Учителя Церкви, відомого молитвами, церковними піснеспівами та словами, про що Ставровецький красномовно повідомив, сказавши, що «[Господь] зробив язик його, наче лозу вибрану і гроно насолоди (це також і сюжет зі життя. – Д. С.), і скапувала з уст його веселість Церкви», – то згадування Якова Персянина потребує додаткових аргументів. Насамперед тому, що йдеться про Якова, Нисивійського святителя (згодом, зрештою, Кирило це уточнив), а не мученика, котрого традиція називає Яковом Персянином, або Перським. Якову Нисивійському присвятив один із розділів *Історії боголюбців (Philotheus)* Теодорит Киринейський²⁸, а Єфрем Сирин, знаменитий учень Якова, згадував учителя у своїх відомих *Нисивійських гімнах (Carmina Nisibena)*²⁹. Чи був святий Яків, єпископ Нисивії, відомий на руських землях так само, як його учень, – це питання залишається відкритим, так чи так, а літературні чи іконографічні підтвердження (як, зрештою, і спростування) культу цього святого мені не відомі. Незаперечним лишається те, що текст життя – імовірно, авторства Теодорита – був відомий Кирилові (чи безпосередньо, чи за посередництвом якогось іншого тексту). І, здається, йому подобався і сам святий, і текст про нього: риси святого Якова не могли не імпонувати Ставровецькому, чимось вони нагадували його самого, а Теодоритова манера писання з постійним апелюванням до старозавітних образів теж нагадує спосіб розповіді самого Кирила. Чуда, які Бог діє через святого Якова, Кирило назвав одне за одним, почавши з менших історій навернення грішників («лицемірних прохачів», котрі загравали зі смертю, безсоромних дівчат, чиє волосся посивіло, висохлої ріки, розколоної скелі (каменя), й дійшовши до епохальних подій порятунку Нисивійського міста. Кирило порівняв святого Якова з Мойсеєм, і це теж від Теодорита: життя його авторства починається з Мойсея як із того, хто прийняв небесну благодать, а самого святого названо «Новим Мойсеєм» і «Мойсеєм Месопотамії». Власне, й «гимнографічне прославлення» святого, котрий «був на страх ворогам видимим і невидимим, світився славою вічною понад місяць у час своєї повноти»³⁰, походить,

²⁸ Це життя авторства Теодорита увійшло до «Житій святих» Дмитрія Туптала (том V, січень). Туптало, як і в усіх інших випадках, коли подавав першотекст без змін, пояснив авторське «я», дописавши: «Говорить автор цього життя Теодорит». Цей самий текст латинською мовою є в: *De Vitae Patrum*. Book IX, виданих 1628 року (www.vitae-patrum.org.uk). Вивірено за англійським перекладом о. Бенедикта Бекера.

²⁹ *Ephrem the Syrian hymns* / пер. К. Е. McVey. New York 1989, с. 8–9.

³⁰ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 477.

очевидно, зі життя, бо ж, коли ходив єпископ Яків по мурах граду з молитвою, просячи у Бога захисту від ворогів, видалося ворогам, що то цар виблискує своєю короною, – і вони злякалися й утекли.

Наступна пара – «Спиридон дивний», себто Тримитунський, або Саламінський, і «Герасим славний», себто Йорданський. Спиридон, якого і традиція називає дивним (пам'ять 12 грудня), відомий перш за все своїми чудами³¹. Традиційно їх наводять в іншій послідовності, ніж у Кирила, тому можна бачити в його переліку певну вартісну оцінку: насамперед «явився міцним зброєносцем на нечестивого Арія» та його учнів, тоді змію на золото перетворив, голодних нагодував і дбав про подорожніх³². Власне, через одне з цих чуд – перетворення змії – виникає порівняння з Мойсеєм, якого, зрештою, і згадано в цьому епізоді життя у молитві Спиридона.

Герасима, милостивого не лише до людей, але й до звірів, уподібнено до старозавітного Давида. Його образ сформувався, очевидно, під впливом *Лимонара*.

Пахомія – «наставника ченців, співрозмовника ангелів і окрасу постників»³³ – зображено як провідника для незрячих і як поборника ворожих демонських сил. Його Кирило прославив як засновника чернечого чину – того, хто сподобився прийняти раду від ангела і хто прикрасив душу й тіло ченців смиренням. Він до пари ще одному трансляторові Божої волі – Йоану Ліствичникові, який «примудрився сповіщати Божу волю»³⁴.

Преподобні жінки та мучениці

Повчання на пам'ять преподобних жінок і мучениць має пропорційно іншу структуру: євангельське читання про десятьох дів витлумачено в першій і у другій частинах, а похвала з переліком імен святих преподобних і мучениць становить менш як третину проповіді. Тут цілком відсутні будь-які сюжетні лінії чи бодай маркери – саме лише прославляння. Кирило почав од старозавітної Юдити, яка перемогла «видимого ката»³⁵, а святі мучениці перемогли «багатьох демонів невидимих». Це на-

³¹ Див.: О. В. Творогов. Древнерусские четьи сборники XII–XIV вв. (Статья вторая: Памятники агиографии) // *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 44. Москва 1990, с. 220.

³² Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 476.

³³ Там само, с. 476.

³⁴ Там само, с. 477.

³⁵ Там само, с. 482.

самперед «премудра і багатостраждальна Катерина», «великодушна у стражданні Параскева» та «славна Варвара». Вони перемогли того, хто переміг Єву в раю. Власне, вони – це «доньки і діти Євині», «діти Церкви», і вони «матір свою у ризу червлену одягають крові мученицької, діядему на неї кладуть вічної шани». Подібні на Юдиту і преподобні, насамперед дві святі грішниці: «славна Євдокія» та «Марія Єгипетська, свічка вічної слави, що світила у пустелі сімдесят літ». Двох наступних преподобних поєднано географічно: Анастасію Римлянку та Меланію, – вони золотом наповнили руки вбогих і скарб свій на небо занесли.

Святі отці, учителі вселенські

Та сама структура і ще інша пропорція в *Повчанні на пам'ять святих отців єрархів, пастирів і учителів вселенських*. Євангеліє (про Доброго пастиря), тлумачення у двох частинах, далі похвала, та імена з'являються вже у другій частині тлумачення. Власне, вони з'являються ілюстративно. Спершу – як приклад виняткової ситуації, коли Добрий пастир за ддя збереження стада має його покинути, згадано епізод із Атанасієм Александрійським, зрештою, як і втеча апостола Павла з Дамаска. Далі, пояснюючи зачало, Кирило навів цілу низку імен тих добрих пастирів, котрі душу свою поклали за овець і виписав ці імена у хронологічній та єрархічній послідовності: Христос – Добрий пастир, тоді апостоли, а далі їхні спадкоємці – «блаженні єрархи, пастирі і учителі вселенські». Серед імен фігурують Ігнатій Богоносець, Єротей, Діонісій Ареопатит, Василій Великий і Йоан Золотоустий, кожен зі своєю поетичною характеристикою. Ігнатій – Богоносець, Єротей – чистий розумом, Діонісій – красномовний, Василій – стовп утвердження правовір'я, Григорій – пильний сторож і споглядач глибин небесних, Йоан – проповідник покаяння. Тут очевидною є суворя хронологія, яка заводить читача від Христа до майже поч. V ст. В окремій *Похвалі єрархам і богословам* Кирило знову назвав Діонісія, Василія, Григорія та Йоана, цього разу супроводивши перелік розлогими метафоричними портретами: Діонісій – високолетний орел, який перелетів ликостояння ангельське без перешкод; Григорій – бадьоре і неспляче око, що завжди світло небесної премудрости споглядає; Василій – цар над пристрастями, богодуховні вуста премудрости Божої; Йоан Золотоустий – безсонний солодкощебетливний прославлювач, котрий у п'їтмі віку цього й у п'їтмі грїха сплячих пробуджує, щоб ішли до покаяння.

А далі долучено ще трьох: Кирила Єрусалимського – престолу святи-теля славного, пресвітлого споглядача небесної Премудрости й оповідача

тайн Божих; Атанасія – безсмертний ум, красу та світило Александрійського граду, міцного воїна Христового на Арія Злочестивого та його переможця і ересі його проклятої руйнівника; Миколая – архиерея мирликійського, котрий бачив світло богорозуміння та бачення тайн і дар пророчий здобув, аби майбутнє звіщати і багато чудес творити.

Усі вони уподібнилися херувимам. Це порівняння є розгорнутим, до нього Кирило повертається раз у раз упродовж похвали, але також усі вони подібні до Мойсея та до Іллі. Порівняння з херувимами Кирило використав також у ПМ³⁶, та водночас порівняв святителів і богословів із орлами, левами, ловцями людей.

У певному сенсі хронологічна послідовність згадування та прославлення святих: від стовпників і пустельників до Учителів Церкви – відображає і рух осмислення, наближення до Божої істини, до богорозуміння.

Фактично, через просту, майстерно вибудовану проповідь Кирило Транквіліон дав слухачеві чи читачеві можливість короткого, проте всеохопного екскурсу в церковну історію, а ширше – у християнську, хронологічно – ранньохристиянську історію. Вільно користуючись давніми риторичними прийомами, Кирило не лише актуалізував цей спосіб наративу, але і повернувся до джерел, до початку, до основ Церкви. Його галерея образів святих демонструє наскрізну Кирилову рису: він і глибоко традиційний, і ні на кого не подібний.

Hagiology of Kyrylo Tranquillon Stavrovetsky

Dariya Syroyid

The article is dedicated to a specific kind of hagiology, a doctrine about saints developed by Kyrylo Tranquillon Stavrovetsky in three of his books. Among them a special place belongs to *The Didactic Gospel* [Yevanheliye Uchytelnoye] in which the general glorification of saint titles (martyrs, venerables, prophets, etc.) is provided alongside with the mentioning of some saints and certain episodes from their lives. An attempt has been made to trace and explain the main tendencies for selecting the saints and narrative peculiarities of stories about them.

Keywords: hagiology, hagiography, saints, hymnography, homiletics, analogy, Old Testament righteous men (saints).

³⁶ Cyrillus Tranquillus Stavroveckij. *Perlo Mnohocĕnnoj*, c. 86.